

ÓZBEK HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI FITONIMLERDİN ETIMOLOGIYASI HÁM LEKSIKALIQ-SEMANTIKALIQ ANALIZI

Dauletbaeva Nasiba Barlikbaevna
NMPI, Inglis tili hám ádebiyatı kafedrası

Házirgi kúnde ilimde zoonim, etnonim hám toponim sıyaqlı terminler menen bir qatarda fitonimlerde keñnen úyrenilmekte. Ósimliklerdiñ atamaları kóbinese olardıñ morfologiyalıq, ekologiyalıq hám biologiyalıq qásiyetlerine qaray dúziledi. Ózbek hám qaraqalpaq tillerinde fitonimler tiykarınan ósimliklerdiñ ózine tán qásiyetlerine, jaylasqan ornı yamasa qollanıw maqsetine qaray qalıplese. Bul process ósimlikler haqqındağı bilimlerimizdi keñeytiredi hám olardıñ ómirimizdegi áhmiyetin asıradı. Ósimliklerdiñ atları kóplegen mádeniyat hám dástúrlerde úlken áhmiyetke iye. Olar xalıqtıñ tariyxıy esteliklerin, úrp-ádetlerin, mádeniy miyrasın abaylap asırıwda áhmiyetli ornı iyeleydi.

Bul maqalada tiykarınan tariyxıy salıstırıw metodı paydalanıldı. Bul metod etimologiya hám tariyxıy derekleri úyreniwde hám tillerdi salıstırıwda júda paydalı bolıp esaplanadı. Xalıqtıñ ósimliklerge bolğan múnasibeti, olardıñ ómirdegi ornı, tariyxı hám úrp-ádetleri ósimlikler atamaları arqalı da kórinip turadı [1]. Botanikada ósimlikler hár túrli kategoriyalarğa bólinedi hám hár birine ózine tán atama beriledi. Bul process ósimliklerdiñ biologik qásiyetlerin hám evoluciyasın úyreniwde tereñ áhmiyetke iye. Dúnyanıñ kóplegen tillerinde fitonimler tiykarınan ósimliklerdiñ qásiyetlerin táriyplewshi yaki olardı xarakteristikawshi sózler bolıp esaplanadı. Ósimliklerdiñ atamaları tiykarınan olardıñ morfologiyalıq hám ekologiyalıq qásiyetlerine baylanisli bolıp, bul process ósimliklerdi anıqlaw hám kategoriyalarğa bóliwdi ánsatlastıradı. Fitonimlerdiñ etimologiyası lingvistika hám botanika ortasındağı baylanisli kórsetedi. Ósimliklerdiñ atamaları tiykarınan olardıñ tariyxıy kelip shıǵıwı, jaylasqan ornı hám paydalanıw maqsetine baylanisli boladı. Ózbek tilinde fitonimler tiykarınan arab, parsı, túrk hám basqa da tillerden kirip keledi. Fitonimler mádeniyat hám úrp-ádetler menen de tıǵız baylanisli. Ózbek xalqında ósimliklerge baylanisli kóplegen úrp-ádetler bar bolıp, olar fitonimler arqalı táriyplenedi. Maselen: “**O’sma**— kapustagúllilerge tiyisli kókshil jasıl, tuksız eki jıllıq shóp. Oazislerde mádeniy hám jabayı turleri ushrasadı. Ayyemgi waqıtları Batıs Evropada nil boyawın alıw ushın egilgen.” [7] Bul ósimlik ózbek xalqında hayal-qızlar tarepinen qasların boyaw hám kózlerge shıpa ushın qollanıladı hám bul ósimlikke baylanisli bir neshe úrp-ádetler bar. Ósimlikler atamaları arqalı xalıqtıñ tariyxıy esteligi, úrp-ádetleri saqlanıp qalğan. Bul fitonimler ósimliklerdiñ mádeniy áhmiyetin hám olardıñ adamlarğa bolğan baylanisın kórsetip turadı.

Ózbek tilinde ilimiy atama beriwde fitonimler latin tilinen kelip shıqqan bolsa da olardıñ xalıq arasındağı atları lingvistler ushın ulken áhmiyetke iye. Ayrım fitonimler mifologiyalıq mánige iye. Maselen: “*sary*” – qáwmettin keliskenligin “*binafsha*” – kishipeyillikti, “*lola*” bolsa – muhabbatı táriypleydi. Ózbek tilinde “guldek go‘zal”, “qovundek shirin” sıyaqlı sóz dizbekleri ósimliklerdin sıpatına tiykarlanadı.[4]

Qaraqalpaq tilinde bolsa, “Sárwi” at. (p. —konus tárizli, iyne japıraqlı terek). Qubla mámleketlerde ósetuǵın, subtropikalıq aǵashtıñ atı, aq terekke uqsaqan iyne japıraqlı, mudamı jasarıp turatuǵın aǵash, kiparis.[6] mánige iye bolıp, awıspalı mánide, tap ózbek tilindegi sıyaqlı dene dúzilisin, qáddi-qáwmetin, boyın táriyplew ushın qollanıladı.

Sárwidey eken boyları, qatardan artıq oyları (Berdaq).

Sımbatlı sárwi tallar qatar dúzep, Shipovnik boyaw surtip yúzin bezep (I.Yusupov).

Ózbek tilinde: “kungaboqar” deb atalatuǵın ósimlik, qaraqalpaq tilinde “ayǵabaǵar” (ayǵa qaray bet burıp ósetuǵın ósimlik túri) [5] dep ataladı. Áyyemgi dáwirlerden beri “kungaboqar” yaǵnıy “ayǵabaǵar” maylı eginler boyınsha dunyadağı aldınǵı orınlardan birin iyelegen. Amerikaniñ eñ dáslepki jergilikli xalqı ayǵabaǵardan, mákke hám lobiya Amerikaga alıp keliniwinen biraz aldın paydalanıp baslaǵan hám bul ájayıp gúl imkaniyatlarınan maksimal dárejede paydalanǵan. Grammatikalıq qurılıstı da tap solay deb ataw mumkin, eger ol óz aldına sózler yaki sóz bolgan baylanıspaǵan morfemalardan paydalanılǵan bolsa [3]

-Alma ósimligi qaraqalpaq hám ózbek tillerinde derlik birdey mánige iye bolip, olar tómendegishe tallanǵan:

Alma 1. Rayxan gúlliler tuqumlasına kiretúǵın miyweli jemis aǵashı, terek, miyweniń túri.

Anaw turǵan almameken narmeken.

Sayasında jatqan biziń yarmeken (H.Дайқараев)

2. Usı jemis aǵashınıń domalaq túrindegi mazalı jemisi.

Alma jedim aralap,

Tilimdi úyirip ketti (I. Yusupov)

3. Alma bet. Qızıl shıraylı, jumalaq júzli, tolıq júz yáki bet. [4]

1. Bu olmalar hosilga kirgach, besh-olti yil o‘tishi kerak. S. Zunnunova

2. Juvon qo‘lidagi olmani ustma-ust bir necha martaba tishladi va chala chaynab yutdi. A.

Qahhor, Ming bir jon

3. Yuzing gulmi yo qizil olma, bilmam,

Lablaring qandmi yo anor, anglamam A. Navoiy g‘azali.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq hám ózbek tilleri bir túpten rawajlanǵan túrkiy tiller bolǵanlıqtan kópshilik atamalar leksikalıq ham semantikalıq jaqtan derlik bir negizden alingan bolsa da, fitonimlardin ayırımları sózlik quramındaǵı ayırmashılıqlar tariyxıy, geografiyalıq hám lingvistikalıq faktorlar menen baylanıslı manige iye. Fitonimler tek ósimlik atamaları sıpatında emes, al xalıqtıń tábiyat penen qatnasın sáwlelendiriwshi, mádeniy miyras hám awızeki dóretiwshilik úlgileri menen baylanıslı áhmiyetli til birlikleri sıpatında da kórinedi.

QOLLANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Davlyatova E. M., Sevara C. THE ORIGIN AND ETYMOLOGY OF PHYTONYM WORDS IN ENGLISH-UZBEK LANGUAGES //INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2024. – 2024. – T. 3. – №. 29. – C. 43-46.

2. Barlikbayevna D. N. ETYMOLOGY AND FUNCTIONS OF PHYTONYMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES //SCIENTIFIC ASPECTS AND TRENDS IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH. – 2025. – T. 3. – №. 29. – C. 48-50.

3. Jiemuratova G. The notion of the Afrikaans language //НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР. – 2021. – C. 368.

4. Sayyora Jumashova. (2025). Fitonimlarning etimologik va leksik-semantik xususiyatlari (fransuz va o'zbek tillari misolida). Maktabgacha Va Maktab Ta'limi Jurnalı, 3(1), 9–12. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14834140>

5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi VII tomlıq. I tom A-B (basıldırıw) Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası, 2023.-400 bet

6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi VII tomlıq. VI tom P-S (basıldırıw) Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası, 2023.-400 bet

7. *O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 7-noyabr 2014-y*

8. Сапаров С. П. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ //ХАБАРШЫСЫ. – 2022. – Т. 3. – С. 195.